लिसापिका [redacted]

रवि शाक्य
इखाछेँ, यल

नेपाललिपिविज्ञान - सामान्य परिचय

च्वमि
ज्वाला स्थापित
काशीनाथ तमोट

पिकाकः
नेपालमण्डल घःचाःधुकू
चैन लाकौल स्मृति भवन

साभार
उच्च शिक्षाय् नेपाल-भाषा व साहित्य यल : नेपालभाषा केन्द्रीय विभाग,
ने. सं ११२० तछला पौ ३३ - ४८ क ।

रू. १५/-

धलः

नेपाललिपिविज्ञान - सामान्य परिचय

१. नांछुना (नामकरण)

नेपालया इतिहासय प्राचीन (लिच्छवि) कालं मध्यकालय् मू पुलेवं नेपालमण्डलय् थनया सभ्यताया परिचायक ल्याखं प्यता खं यचचुक खनेदत - **नेपालसंवत्, नेपाललिपि, नेपालभाषा व नेपालसंस्कृति** । नेपाललिपि सार्कदेशय् न्ह्यानाच्वंगु कुटिला (नेपालय् उत्तर लिच्छवि) लिपिया नेपाल मण्डलय् ब्वलंगु स्थानीय स्वरुप ख: । थुकिया न्हापांगु स्वरुप राष्ट्रिय अभिलेखालयय् दुगु ने. सं. २८ या लङ्कावतार ग्रन्थय् खनेदुगु खँ विद्वान्तय्सं कना वयाच्वंगु दु । नेपाललिपि थुकथं थ्यंमत्यं झिंछस: दँनिसें च्वयावयाच्वंगु दु व द्वलंद्व: सफू थ्व लिपिं च्वयात:गु दु । ने. सं. १-३०० तक थ्व लिपि कुटिला लिपिं प्रभावित जुल धा:सा ने. सं. ९०० - ११०० दँय् थुकी नागरीलिपि ल्वाकछ्याना छ्यलेगु जुल, शुरुइ व दथुइ (ने. सं. ४००-८००) दँय् थ्व नेपालमण्डलय् दक्व भाय्या माध्यम तथा राष्ट्रिय लिपिकथं छ्यलेगु यात थ्व लिपि शुरु जुया: छुं ई लिपांनिसें थुकिया थीथी शैली पिदन । इपिं ख : पाचुमोल (प्रचलित), गोलमोल (भुजिंमोल) व रञ्जना थ्व हे स्वता शैलीयात लिपा थीथी नां छुना त:ता लिपि दुथें तायकल ।

थौं 'नेपाललिपि' धाय्गु या:गुयात ने. सं. ७७४ या प्रताप मल्लया हनुमान ध्वाखा ज:धुंया "मनुलिपि" अभिलेखय् *"गोलमोल आखा" "रँज आखार" व "नेवार आखार"* धयात:गु दु । थुकियात धर्मादित्य धर्माचार्य (१०४७) नेपालाखाल, भुजिंम्वल व रञ्ज धयादिल । नेपाललिपिया न्हापां पिदंगु सफुती पन्नाप्रसाद जोशी **"नेपाल देशया अक्षर"** (१०७०) धयादिल । हेमराज शाक्य वंशया **'नेपाल लिपि संग्रह'** (१०७३) निसें थुकिया नां **"नेपाललिपि"** ल्याखं स्थिर जुल । नेपाल लिपिया स्वंगू शैलीयात वय्कलं थुकी रञ्जनालिपि, भुजिंमोललिपि व थौकन्हय् प्रचलितगु लिपि धयादिल । लिपा **नेपाललिपि प्रकाश** (१०९३) य् **प्रचलित नेवारी लिपि** धयादिल । शंकरमान राजवंशीजुं धा:सा थ:गु **प्राचीन लिपि विकास** (१०८०) सफुती थुकिया स्वथी नां थुकथं छुनादिल - *पाचुमाल, भुजिंमोल व रञ्जना* । नेपाल लिपि गुथि, यँ व लिपि थपू गुथि, यल ने. सं. ११९२ दँय् **प्रचलित नेपाललिपि वर्णमाला** पिकासेंलि पाचुमोलयात प्रचलित धाय्गु अप्पो चलन जुयावन । थन नेपाललिपि धाय्बले च्वय् न्ह्यथना स्वतां लिपि थुइकेगु जुइव थ्व शुरु जुसांनिसें आ:तकया विशेषतायात सामान्यकथं म्हसीकेगु जुइ । थन थौकन्हय् प्रचलितयात पाचुमोल ध:का व भुजिंमोलयात गोलमोल नामं थुइकेगु जुइ ।

२. च्वय्गु दिशा (दिग्विन्यास) -

लिपि धा:गु च्वज्या लेखन ख: । दिशाया ल्याखं संसारय् च्वज्या प्यथिकं याइ -

१. खवं जवय् तप्यंक मत्व:तुसे च्वय्गु (गथे नेपाली, अंग्रेजी)

२. जवं खवय् तप्यक मत्व:तुसे च्वय्गु (गथे अरवी ,उर्दु)

३. च्वंक्वय् तस्वाक मत्वतुसे च्वयेगु (गथे जापानी, मंगोल)

४. क्वंच्वय् तस्वाक मत्व:तुसे च्वय्गु (गथे लिबिको, बरबंर)

(शर्मा २०३७:६८-६९)

नेपाललिपि खवं जवय् तप्यंक मत्व:तुसे च्वइगु लिपि ख: । थथे च्वइगु लिपि छइ्व: (पंक्ति) धुंका: मेगु इ्व: क्वस्सं च्वइ । थथे हे मा:कथं च्वय्गु वस्तुइ मा:छि इ्व: इ्व: हना च्वज्या याइ । नेपाललिपिया कूटाक्षर धा:सा च्वं क्वय् आख: स्वास्वां च्वइगु लिपि ख: । लिपि च्वइगु इ्व:यात नं छगू इ्वलं मेगु इ्व: व छग: आखलं मेगु आख: तक दथु थाय्यात स्वथिकय् ब्वथले फु -

छ्यं च्वय्		च्वब्व	
दथुइ	न्ह्यब्व	दथु	लिब्व
तुतिक्वय्		क्वब्व	

दथुब्वय् मू स:ग्व: (वर्ण) च्वनी । छ्यनं च्वय् च्वब्व व तुतिं क्वय् क्वब्वय् इ्व: आख:या मात्रा चिं च्वनी न्ह्यब्व व लिब्वय् नं मात्रा चिं हे च्वनी । गथे

यात क्वथाय् ब्वथलेबले -

	[illegible]									
ि	क	।, ी	का =		क	ा	कि =	ि	क	

लिब्व न्ह्यब्व

क्वब्व च्वब्व लिब्व+च्वब्व

नेपाललिपि दथुब्वयात नं निब्वय् थलेमा: । छाय्धा:सा बाग: नं छग: आख: च्वइगु थाय् दुने हे भचा चीग: याना मूल आख:या हे तुतिं चुया: वा म्हय् लिधना: धस्वाना च्वनी । छग:गु आख: क्वय् व बाग:गु च्वय् च्वनी । दथुब्वय् गुलिं गुलिं स्वंग: स्वंग: तक च्वनेफु गथे (....) (ह्, ङ्, य) । थुकी ह् व ङ्यात छक्वलं दथुथब्वय् व य यात दथुक्वब्व नालेमा: । नेपाललिपि निध्वलं मोल थीगु न्ह्यब्वकथं व छुं आख: जक लिब्व कथं जुइ । नेपाललिपि मू च्वज्या शैली चिना आख: दथुथब्व कथं बाग: आख: व दथुक्वब्व:कथं छग: आख: च्वयेगु ख: । गथे -

दथुथब्व	दथु	दथुन्ह्यब्व	दथुलिब्व	दथुथब्व	
दथुक्वबव				दथुब्वब्व	
दथुथब्व-व	दथुथब्व-थ्	दथुन्ह्यब्व	दथुलिब्व	दथुन्ह्ब्व	दथुलिब्व
दथुक्वबव-क	दथुक्वब्व-व	ख	य्	प्	य्

३. स:ग्व:मा: (वर्णमाला) :

वर्ण (ध्वनिग्राम)यात नेपालभाषां स:ग्व: धाय्फु । परम्पराकथं थुकियात ग्व:आख: धाइ । नेपाललिपि वर्णमालायात माग्व: (स्वर) व बाग्व: (व्यञ्जन) कथं निथिक व्याय् ब्वथले फु । माग्व:यात परम्परा कथं मा आख: धाइसा माग्व: लिपिया चीहाकलं मालिपि व बाग्यात बाआख: व बाग्व:लिपिया चीहाकलं बालिपि जक नं धायफु । माग्व: स:ग्व: (स्वरवर्ण) ध्वनिगुणकथं थुकियात निथिकय् ब्वथलेफु - १. अच् (खण्डीय वर्ण), २. अ (च्) योगवाह (खण्डेत्) ।

अच्यात नं क्वय्विया प्यथिकय् ब्वथलेफु -

१) हामाग्व (मूलस्वर) - ५

२) ज्व:ला: स्वामाग्व: (समसन्धिस्वर) ५

३) ज्व:मला: स्वामाग्व: (असम सन्धिस्वर) ४

४) नाया माग्व: (तरल स्वर) ४

माग्व:या ब: कया जक स: पिज्वइगु अयोगवाह स्वथी दु -

१) मिलाफुति (चन्द्रविन्दु/अनुनासिक) - ँ (ञँ)

२) मोल फुति (शिरविन्दु/अनुस्वार) - ं (ञं)

३) लिनिफुति (द्वासविन्दु/विसर्ग) - 8 (ञ्8)

थुपिं ध्वनिविधानकथंया ब्वथला जुल । आ: लिपिविज्ञानकथं बवथले । नेपाललिपि लिपिया हाचिं (Radical Sign) कथं माग्व:यात निथिकय् ब्वथलेफु । गथे -

१) मूललिपि (हालिपि) - छगू लिपिब्वं क्वचाइगु -

२) सन्धिलिपि (स्वालिपि) -

अ) निगू लिपिब्वं क्वचाइगु - [illegible]

आ) स्वंगू लिपिब्वं क्वचाइगु - [illegible]

इ) प्यंगू लिपिब्वं क्वचाइगु - [illegible]

३.२ बाग्व सःग्वः (व्यञ्जनवर्ण) - नेपाललिपिया बाग्वलय् स्वब्व लिपिब्व दइ -

१. छ्यंध्वः (मोल -) - देवनागरी लिपी छूयं (-) व तुति (।) (नितां छक्वलं च्वइ लिकाय् मज्यू, उकियात सामै थाइ ।

२. म्हब्व [illegible] आदि)

३. तुति (।)

३.२.१. छ्यंध्वः गुलिं बाग्वलय् छ्यं ध्वः दइमखु, गुलिं बाग्वलय् तुति दइमखु । छ्यंध्वः दुगु मदुगु ल्याखं बाग्वः ब्वय्‌विया कथं दु ।

क) छ्यंध्व दइगु

स्वर (माग्व) - [illegible]

काण्ठ्य (कथुग्वः) - [illegible]

तालव्य (थक्वग्वः) - [illegible]

मुर्धन्य (ल्हुकुग्वः) - [illegible]

वर्त्स्य (वार्छेग्वः) - [illegible]

ओष्ठ्य (म्हुतिसिग्वः) - [illegible]

अन्तःस्थ (दथुग्वः) - [illegible]

ऊष्म (क्वाःग्वः) [illegible]

छ्यंध्वः दइगु सःग्वःयात नं निथिकय् ब्वथलें फु -

अ) छध्वलं (तुतिंजक) मोल थीगु

आ) निध्वलं (तुति व म्हब्वलं) मोल थीगु

अ) छध्वलं थगि सःग्वः -

स्वर - [illegible]

कण्ठ्य - [illegible]

तालव्य - [illegible]

मूर्धन्य - [illegible]

वर्त्स्य - [illegible]

ओष्ठ्य - [illegible]

अन्तःस्थ - [illegible]

ऊष्म - [illegible]

आ) निध्वलं थीगु सःग्व -

स्वर - [illegible]

कण्ठ्य - ख, घ

तालव्य - [illegible]

ओष्ठ्य - प, भ

अन्तःस्थ - य, [illegible]

ऊष्म - ष, स

छ्यंध्वः दइगु वर्णय् नं एकार (वेतालि चिं तइवले छ्यंध्वः च्वय् तइमखु, छ्यं ध्वःया पलिसा वेतालि चिं तइ। रञ्जना वर्णय् वेतालिया पलिसा छ्यं हे च्वनी तर न्ह्योने छकुचा वेतालिया च्व खनेदइ।

थन तालव्य (थक्वग्वः) धयातःगु च छ ज झ ञ सःग्वः नेपालभाषाय् सः पिज्वइगु थाय् ल्याखं वर्त्स्य (वार्छेग्वः) खः, तर थन संस्कृत परम्पराय् थुकियात तालव्य धाइगु व नेपालभाषाय वर्त्स्य (दन्त्य) मेगु नं सःग्वः दुगुलिं थन तालय् हे धाय्गु जुइ। थथे हे संस्कृत परमपराया नां हे नालाः श्रुति अर्धस्वर([illegible]) व उक्षिप्त([illegible])पाश्चिक (ल, ल्ह) यात छक्वलं अन्तस्थ व संघर्ष सःग्वः([illegible], ष, स, [illegible])यात ऊष्म हे नामं सीकेगु जुइ।

ख) छ्यंध्वः मदइगु -

स्वर - [illegible]

कण्ठ्य - [illegible]

तालव्य - [illegible]

मुर्धन्य - [illegible]

वर्त्स्य - ण, ध

ऊष्म - [illegible]

(.......) ग, घ, [illegible] थें न्यागु छ्यूं मदुगु वर्णया विशेषता धैगु उगु वर्ण तुती थिइबले छ्यूं तह स्वयां भचा क्वय् वया थिइगु खः । (........) ण, ध, [illegible] म्हब्व तुती दथुइ व क्वय्पाखे वया थिइ । 'ग' या च्वब्व छ्यूं मखु, म्हब्व हे न्ह्यानावंगु ब्व खः व उकिया लिब्व मोलं भचा क्वय् वया तुती थिइ । तर याकनं च्वइबले छ्यूं तहलय् हे स्वानां च्वइ । ग या छ्यूं मदुगु कारणं छ्यूंध्वः दुगु आखलय् थें जवय् खवय् ध्वः पिहाँ वय्क साली मखु ।

[illegible]

न्ह्यगः भाषाकथं नेपालभाषाया छगः छगः महाप्राण सःग्वः (वर्ण खःसां लिपिक थुकियात ह-चिना (ह-संयुक्त) आखःकथं च्वय्गु याइ । थौंकन्हय् ध्व महाप्राण वर्णयात ह न्ह्योन च्वय्गु पलिसा लिउने च्वय्गु याना हःगु दु गथे न्ह, म्ह आदि । गुलिं गुलिं पुलांगु पाण्डुलिपिइ तान्त्रिक मन्त्र (पवित्रारोहन पूजा विधि) आदि सफुती म, न न्ह्योन तयाः नं च्वःगु लुयावःगु दु । लिपिकथं ह-चिना खःसां भाषाकथं छगः सःग्वः जूगुलिं व लिपि च्वज्याय् ध्व भाषिक ज्ञानया अभावं आपालं आपालं द्वंविद्वं जुया च्वनीगुलिं थन चिनालिपि ल्याखं महाप्राण वर्ण थुइके ल्याखं यथास्थान उकियात थाय् वियागु दु ।

३.२.२ म्हब्व

थुकियात ल्हाः दुगु व मदुगु ल्याखं निथी ब्वथले फु -

क) ल्हाः दुगु -

[illegible] - खवय् म्हब्व व जवय् ल्हाः चाःतूगु

[illegible] - खवय् म्हब्व व जवय् ल्हाः क्वहाँवंगु

[illegible] - खवय् म्हब्व व जवय् निचाः तूगु

[illegible] - मोल क्वय्वया म्ह चाःतूगु जवय् ल्हाःदुगु

[illegible] - खवय् म्हब्व जवय् ल्हाः दुगु

नेपाललिपी उकार मात्रा ल्हातं न्ह्याइमखु, तुतिं न्ह्याइ, तुति मदुगु आखलय् म्हब्वया क्वंक्वं न्ह्याइ ।

ख) ल्हाःमदुगु - च्वय् न्ह्यथना ल्हाःदुगु त्वःता मेगे सःग्वः फुकं ल्हाःमदुगु खः ।

३.३ तुति - तुति दुगु मदुगु ल्याखं नं नेपालभाषायात क्वय्बिया कथं बवथले ज्यू ।

क) तुति दुगु -

स्वर - अ, आ, ऋ, ॠ, उ, ऊ

कण्ठ्य - क ख ग घ

तालव्य - च ज

मुर्धन्य - [illegible]

वर्त्स्य - त, थ, द, ध, न, न्ह

ओष्ठ्य - प ब म म्ह

अन्त:स्थ -

ऊष्म -

ख) तुति मदुगु -

स्वर -

कण्ठ्य -

तालव्य -

मुर्धन्य -

ओष्ठ्य -

ऊष्म -

स्वर वर्ण मस्वा:गु व्यञ्जनयात हलन्त धाइ । स्वरवर्णया प्रतीक तुति ख: । हलन्त तुति मदुगु बाग्व:यात धाइ । तर नेपाललिपी तुति दयावं तुं हलन्त थुइकी -

१. तुतिं (थां) गसि-वांया ज्या याना:

२. तुतियात त्वा:ल्हाना:

देवनागरी थें तुति लिकया बाग: वर्ण थुइकेगु चलन नेपाललिपी मदु । बाग: वर्ण जूसां गसिथें तुतिया च्वव्वय् च्वनी, मूवर्ण क्वय् तुतिं चुया च्वनी । खँग्व:या लिउ जूसा गसिबां गय्गु थाय् मदुथाय् तुति त्वा:ल्हा:चिं तया: हलन्त थुइकी (छ्यंछ्वलय् निछ्वलं थीगु व्यञ्जन जूसा बाग: वर्ण न्ह्यने मोलय् थिइगु म्हया न्ह्यकचाय् गया हलन्त थुइकी । तुति मदुगु वर्णया म्हव्वया क्वय् तुति दय्मा:गु थासय् त्वा:ल्हा:चिं बिया हलन्त थुइकी (ध्व चिं ल्हा: म्हय् तइमखु) उकिं नेपाललिपी खँग्व: वा खँपुया लिउ हलन्त (त्वा:ल्हाचिं) च्वइबले तुतिया क्वस्सं मथीक च्वइ । तुती थिल कि उकार जूवनी ।

३.२.४. मजा: (अपूर्ण) लिपि च्वज्याय् लिपिब्व त्वफिना: गबलें गबलें अपूर्ण जुइ, थथे क्वय्बिया वर्ण जूगु खनेदु ।

अपूर्ण वर्ण पूर्णबर्ण

३.३ चिनास:ग्व: (संयुक्त वर्ण) / संयुक्ताक्षर

थुकियात स्वर व व्यञ्जन संयुक्तिया ल्याखं निथकय् ब्वथलेफु ।

३.३.१ <u>चिना माग्व: (संयुक्तस्वर)</u>

नेपाललिपी छ्गु: चिनामाग्व: चलनय् व:गु दु । व ख:

ओ + ा (ओ + आ) = वा

= आ + आ = व + आ = वा

३.३.२ <u>चिना बाग्व: (संयुक्त व्यञ्जन)</u>

थुकियात कवय्बिया मूब्वय् थला: थुइकेफु -

क) <u>सम्मिलित (संयुक्त व्यञ्जन) :</u> नेपालभाषाय् क निसें ह तक व्यञ्जन ब्वने धुंका: क्ष, त्र, ज्ञ, स्वंग: संयुक्त वर्ण नं वर्णमालाय् ब्वनेगु चलन दु । पुलांगु इलय् ह धुंका: य, ज्ञ, क्ष, त्र धका: य छ्गु:यात नं स्वतन्त्र व्यञ्जन वर्ण नालेगु चलन दुगु ख: ।

अन्तःस्थ य व ह धुंकाःया .य पाःगु खं वैयाकरण पुष्परत्न 'सागर'जुया धापु दु - अन्तस्थ यु यात जु नं धाय्फु तर ह धुंकाया .य यात अथे धाय्फै मखु। न्हापांगु सामान्य य खःसा लिपागु क्वय् छ्पुति दुगु .य खः।

क्ष, त्र, ज्ञ मध्य ब स्वाःगु ब्यागलं याय् मजीक छगः वर्ण थें च्वंक क्ष व ज्ञ ब्वलन, तर त्र स्वाःगु स्पष्ट सी दु। गथे -

क् + ष = क्ष = क्ष (क + ष = क्ष)

त् + र = त्र = त्र (ग + ञ = ग्ञ)

ज + ञ = ज्ञ = ज्ञ = (ज + ञ = ज्ञ)

ख) <u>अन्तःस्थ संयुक्त व्यञ्जन :</u> थुकी अप्पो छ्यलीगु य, र, ल, व या संयुक्त वर्ण दुथ्या। गथे -

क्य, ख्य, ग्य, घ्य, ङ्य .... आदि

क्व ख्व ग्व घ्व ङ्व .... आदि

क्र ख्र ग्र घ्र ङ्र .... आदि

क्ल ख्ल ग्ल घ्ल ङ्ल .... आदि

ग) मम संयक्त व्यञ्जन : व हे व्यञ्जन वर्ण स्वाइगु गथे -

क्क, ख्ख, ग्ग (ग्ग) ... . आदि

घ) <u>असम संयुक्त व्यञ्जन :</u> पाःगु व्यञ्जन वर्ण स्वाइगु। गथे

ष्क, क्त, प्व, स्क ... . आदि

ङ) <u>पञ्चम वर्ण संयुक्त व्यञ्जन :</u> न्यागःगु न्हासं थ्व वर्ण नापं स्वाइगु

ङ्क ङ्ख ङ्ग ङ्घ / ङ्क ङ्ख ङ्ग ङ्घ

ञ्च ञ्छ ञ्ज ञ्झ

ण्ट ण्ठ ण्ड ण्ढ

न्त न्थ न्द न्ध

म्प म्फ म्ब म्भ

च) <u>ह-चिना महाप्राण व्यञ्जन :</u> नेपालभाषाय् ङ, न, म, य, र, ल, ब, वर्णया महप्राण वर्ण नं छ्यः। भाषाया ध्वनि ल्याखं थ्व छगः वर्ण खः। संयुक्त वर्ण मखु, गथे - क (k) या ख (kh कह) संयुक्त मखु, त (t) य् थ (th - तह) संयुक्त मखु, अथे हे न (n) या न्ह (nh - न्ह) संयुक्त मखु, संस्कृत परम्पराय् धाःसा थ्व ह व न = न्ह आदि संयुक्त वर्ण खः।

अल्पप्राण वर्ण	महाप्राणवर्ण (नेपालभाषा)	संयुक्त वर्ण (संस्कृत)
ङ	(ङ्ह) ङ्ह	(ह्ङ) ह्ङ
न	(न्ह) न्ह	(ह्न) ह्न
म	(म्ह) म्ह	ह्म) ह्म

य	(य्ह) [illegible]	(ह्य) [illegible]
र	(र्ह) [illegible]	(ह्र) [illegible]
ल	(ल्ह) [illegible]	(ह्ल) [illegible]
व	(व्ह) [illegible]	(ह्व) [illegible]

४. <u>ज्व:आख:</u>

१) अ निसें अ: तक झिंनिग: स्वरया प्रतीक चिं मात्रा तया: छ्गः व्यञ्जनयात झिंनिथिकं च्वय्गु पद्धतियात द्वादशाक्षरी (द्वादस = १२ अक्षरी = आख: दुगु) धाइ। वहे खँग्व: ब्वलना नेपाली बाऱ्हाखरी (द्वादश = बाऱ्ह अक्षरी = (आ) खरीं जुल। नेपालभाषाय् थुकियात नेपाललिपि गुथिया लिपि स्यँमिपिसं ज्व:आख नां छुनां लोकं व्हाकल। खास ज्व:आख: अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अ: झिंनिग: ख:। तरलमात्रा (ऋ, ॠ लृ, ॡ) यात भ्व: आखलय् ल्याख्याइ मखु। तर थौंकन्हय् अयोगवाह (अं, अ:) थुगु माग्व:यात मकासे ऋ ॠयात कया: झिंनिग: ल्याख्याय्गु मात्राचिं दुगु ल्याखं ल्व:गु तायका चवंगु दु।

(२) क्वय् ज्व:आख:यात छ्सिकथं वियात:गु दु

स्वर	नां	मात्रा	ज्व:आख:
अ	अकार	शार्गौ	क
आ	आकार	।	का
इ	इकार	ि	कि
ई	ईकार	ी	की
उ	उकार	ु	कु
ऊ	ऊकार	ू	कू
ऋ	ऋकार	ृ	कृ
ॠ	ॠकार	ॄ	कॄ
ए	एकार	े	के
ऐ	ऐकार	ै	कै
ओ	ओकार	ो	को
औ	औकार	ौ	कौ

(३) मात्राया नेपालभाषा व नेपाली नां क्वय्विया कथं दु

जां	मात्रा	नेपालभाषा नां	देवनागरि नां
अकार	–	तुति	सामै

य	(य्ह)	(ह्य)
र	(र्ह)	(ह्र)
ल	(ल्ह)	(ह्ल)
व	(व्ह)	(ह्व)

४. झ्व:आख:

१) अ निसें अः तक झिंनिगः स्वरया प्रतीक चिं मात्रा तयाः छ्गः व्यञ्जनयात झिंनिथिकं च्वय्गु पद्धतियात द्वादशाक्षरी (द्वादस = १२ अक्षरी = आखः दुगु) धाइ । वहे खँग्वः ब्वलना नेपाली बाऱ्हाखरी (द्वादश = बाऱ्ह अक्षरी = (आ) खरीं जुल । नेपालभाषाय् थुकियात नेपाललिपि गुथिया लिपि स्यँमिपिसं झ्व:आख नां छुनां लोकं व्हाकल । खास झ्व:आखः अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः झिंनिगः खः । तरलमात्रा (ऋ, ॠ लृ, ॡ) यात भ्वः आखलय् ल्याख्याइ मखु । तर थौंकन्हय् अयोगवाह (अं, अः) थुगु माग्वःयात मकासे ऋ ॠयात कयाः झिंनिगः ल्याख्याय्गु मात्राचिं दुगु ल्याखं ल्वःगु तायका चवंगु दु ।

(२) क्वय् झ्व:आखःयात छ्सिकथं वियातःगु दु

स्वर	नां	मात्रा	झ्व:आखः
अ	अकार	सागौ	क
आ	आकार	ा	का
इ	इकार	ि	कि
ई	ईकार	ी	की
उ	उकार	ु	कु
ऊ	ऊकार	ू	कू
ऋ	ऋकार	ृ	कृ
ॠ	ॠकार	ॄ	कॄ
ए	एकार	े	के
ऐ	ऐकार	ै	कै
ओ	ओकार	ो	को
औ	औकार	ौ	कौ

(३) मात्राया नेपालभाषा व नेपाली नां क्वयुविया कथं दु

जां	मात्रा	नेपालभाषा नां	देवनागरि नां
अकार	–	तुति	सामै

आकार	𑐵	पासा	कन्दानी
इकार	𑐶	न्ह्यकुसा	वाइमात्रा
ईकार	𑐷	लिकुसा	दाहिने
उकार	𑐸	लितिप्यं न्हिप्यं	तर्कुल्ले
ऊकार	𑐹	न्ह्य:गोला: न्हिप्यं	बर्धन्ने
ऋकार	𑐺	छ्व काल्लि	-
ॠकार	𑐻	नि काल्लि	-
एकार	𑑂	वेतालिं	एकलख (`)
ऐकार	𑑃	वेतालिं - पता:	दोलख (ॅ)
ओकार	𑑄	पासा - वेतालिं	लक्काने (ो)
औकार	𑑅	पासा - वेतालिं	दोलकाने (ौ)

नेपाल लिपि नांया थ: थ:गु हे पायछि किपा दु । व थथे ख:-

तुति चुये/चुइके	न्हिप्यं तिप्यंके / चा:तुइके	पता: ब्वयके
पासा चिने	कल्लिं न्ह्याक	जनी चिके
कुसां कुये	वेतालिं चिके	बाफाला याये
		गल: थने/तये
	गसि गथे (बाग: व्यञ्जन)	

(४) छ्यूं मदुगु आखलय् धा:सा आ, ए, ऐ, ओ, औकारया मात्रा पा: ।
गथे:-

बाख	मात्रा	नेपाललिपि नां
[illegible]	[illegible]	जनी व पासा
[illegible]	[illegible]	गल:
[illegible]	[illegible]	गल: व पता
[illegible]	[illegible]	गल: जनी व पासा
[illegible]	[illegible]	गल: जनी पासा व पता:

(५) नेपाल लिपी उकार छुता थीथी खने दु

(क) लितिप्यं न्हिप्यं (चीहा उकार)

(अ) आ:खया तुतीं शुरु जुइगु

कू खू शू नू यू सू आदि

(आ) आख:या न्हव्वतिं शरु जुइगु

(ख) न्ह्यचा:तू न्हिप्यं (चीहा उकार)

(ग) दथु न्हिप्यं (चोहा उकार)

(घ) न्ह्य ग्वाला: न्हिप्यं (त:हा उकार)

(६) (अ) संयुक्ताक्षरया मात्रा तयगु पद्धती नेपाललिपिया थ:गु हे विशेषता दु । स्वा:गु वर्ण च्वय् च्वनीगु बाग: आख: छ्र्यं दुगु बा मदुगु छु दु व हे ल्याखं मात्रा च्वनी । गथे

(श्वा) (ष्णे) (ण्डे) आदि

छ्र्यं मदुगु-श् च्वय् च्वंगुलिं आकारय् जनी व पासा चिं तय्माल । छ्र्यं दुगु ष च्वय् ला:गुलि एकारय् वेतालिं चिं च्वन / छ्र्यं मदुगु-ण च्वय् ला:गुलिं एकारय् गल: चिं तय्माल ।

(आ) छ्र्यं मदुगु बाग: निछ्वलं छ्र्यं छ्वलय थीगु आख:नाप स्वातधासा उकिया नं छ्र्यं दइमखु उकिया पलिसा निछ्व:या दथुइ छ्र्यंया ब्वस्सं वाफला (बच्छि फा:गु) चिं तइ ।
गथे:-

(ग्म) (थ्य) आदि ।

५ पा:लिपि (संलिपि)

वर्णमालाय् च्वइगु छुं नं वर्ण स्वतन्त्र रुपं च्वइवले व खँग्व: कथं च्वइवले च्वद्दगु पाय्‌फु । थथे थाय् परिस्थिति स्वया: पाइगु वर्ण लिपि स्वरुपयात पा:लिपि धाइ । थ्व मुक्त वा बद्धल्याखं पाय्‌फु , तर मूल व रुपान्तर वर्णकथं नं पाय्‌फु, पाचुमोल, गोलमोल, रञ्जना शैलीकथं पाय्‌फु, मात्रा च्वयगु पद्धतीकथं पाय्‌फु । नेपाल लिपि सामान्यतया ब्वय्‌विया स:ग्व: संलिपिकथं च्व:गु खनेदु । गथे:-

(क) स्वर पा:लिपि

ॠ	(मुक्त)		(रुपान्तर)	
ऌ	(मुक्त)		(रुपान्तर)	
ॡ	(मुक्त)		(रुपान्तर)	

(ख) व्यन्जन पा: लिपि

ङ

छ

न

ॐ

ण

थ

श

क्ष

(ग) मात्रा पा:लिपि

फु

भु

(छ्यूं दुगु) (छ्यूं मदुगु)

(छ्यूं दुगु) (छ्यूं मदुगु)

गवेलें बलें पाण्डुलिपिकारं छ्यूं दुगुयात छ्यूं मदुगु ल्याखं व छ्यूं मदुगु यात छ्यूं दुगु मात्रा विया नं च्वयूय: ।

(घ) ल्या:लिपि

पि	४
न्या	५
खु	६
गु	९

ध्व ल्या: लिपि प्राय: शैलीगत लिपिया कारणं पा:लिपिल्याखं च्वद्दगु ख:सा, गवले गवलें रुपान्तर रुप नं पाका: च्वयूय: ।

(ङ) शैलीगत संलिपि

	पाचमोल	गोलमोल	रञ्जना
स्वर			

व्यञ्जन

ल्या

थ्व त्व:ता रञ्जनाया मेमेगु ल्या: नं विशेष रुपं पा: । वर्ण पा:गु खं क्वथीक स्वतधा:सा छुयं पा:गुयात त्व:तलधा:सा पाचुमोल व गोलमोल ख, श, क्ष स्वंग: वर्णजक पा: । तर रञ्जनानाप थुपिं मेगु भिग: घ, छ, झ, ञ, ट, ढ, ण, ज्ञ वर्णनापं नं पा: । थुकथं परम्परागत ३६ ग: व्यञ्जन वर्णया पाचुमोल व गोलमोल ८.५ % (झिंनिब्वय् छब्व) प्रतिशत जक पा:सां पाचुमोल / गोलमोल व रञ्जना ३३ प्रतिशत (स्वब्वय् छब्व) पा ।

६ लिपिआख

खँग्व: दयकेगु ज्वलय् न्ह्यंकेमाक्व वर्ण व मात्रा धाना: स्वतन्त्र रुपं च्वइगु छग: लिपियात लिपि आख: धाइ । थुकी वर्ण व मात्रायात ब्यागलं ल्याख्याइ तर लिपियात नाली मखु । दीर्घ वर्णया छग: जक वर्णलिपि नाली । ककां, निनीया दीर्घ रुप छग: वर्ण जूगुलिं स्वरवर्णया दीर्घ व सन्धि स्वरया छगूलिं अप्पो मात्रा त:सां आख: ल्याखं (क + अ + ा) कथं नालीमखुगुलिं लिपी नं अथे हे जुइ मनासे का नालीगु थथे हे अयोग वाह चिया नं ब्यागलं वर्ण नालीमखु नापं वर्णया छब्व नालीं । गथे:-

१. मा (१) - आ, इ, कओ

२. मामा (२) = + - ओ-न (वा)

३. बामा (२) (म + - मा (म् + आ) मि (म+इ) मि (म +

४. बाबामा (३) - थ्व (थ्+व्+अ), छ्यं (छ्+य्+अं)- थ्व (थ्+व्+अ)

५. बाबाबामा (४) - ह्न्यू (ह्+न्+य्+ऊ) ह्न्यू : ह्न्यू = (न्+ह्+य्+ऊ)

७. चिं छ्यला (चिन्ह प्रणाली)

छुं खँ नं च्वइबले च्वयगु तातुं थें छक्वलं पायछि जुइक च्वय् मफय्फु । अथे च्वइबले उकी छुं मगा:मचा: थुखेला उखेला जुइफु वा अप्पोया च्वनेफु । अज्यागु अवस्थाय् थम्हं यायत स्व:गु खँ न्ह्यथनेत छुं खँ तने मालेफु, म्हुयाछ्वय् माले फु, च्वच्वं थाय् थासय् झासु लने मालेय: । थथे ते-लिकाये, भिंकेज्या यायत चिं संकेत बिया थ:गु खँ च्वज्याय् क्यने मालेय: । थथे कयनीवले छु= चिं छ्यली अज्यागु चिं पुलांगु अभिलेख च्वज्याय् क्वय् विया कथं छ्यला त:गु दइ ।

१. मंगल प्रतीक चिं

क) छुमां (शुभारम्भ) चिं - छुं खँ च्वय् न्ह्यो कवय्विया मंगल प्रतीक चिं च्वयगु चलन दु । उकियात थासाय् आखलं (सिद्धि), (सिद्धं) आखलं न्ववाकेगु चलन दु । थ्व चिं छुमां गुलिं गुलिं च्वज्याय् मंगल खँग्व:, ॐ, स्वस्ति आदि नं छ्यलेय: । छुमांचिं थथे ख: -

७, २, ४ आदि ।

ख) शुभसमाप्ति चिं - खँ सिधय्का नं शुभमस्तु (भिनेमा) खँग्व: धुंका क्वय्विया चिनं च्वज्या क्वचाय्का तइ ।

8 ॥, । । , ।।॥8।॥,॥ ॥,॥ ॥, ॥ ॥ आदि । आखिरय् थाय् द:सा गुलिं गुलिंसिनं थ:य थे छाय्पा (अलंकरण) चित्र किया त:गु दइ ।

२. झासु (विराम) चिं -

थ्व झासुचिं क्वय्वियाकथं स्वथी जुइफु -

क) खँग्व: झासु (पदविराम) थौंकन्हय् ,

ख) बाझासु (अर्धविराम) थौंकन्हय् ;

ग) त्याक्क झासु (पूर्णविराम) थौंकन्हय् ।

क) खँग्व झासुचिं - खँग्व:, खँत्वा: वा खँपु पाकेत नं थ्व छ्यलेय: । गवलें गवलें ला थुकिं खँग्व:यात हे नं फाया: आखलय् जक नं छ्यलेय: । गनंगनं ला निगू पूर्णविरामया दथुइ नं छ्यलेय: । थ्व थिथि चिनं थुइकेगु याइ । गथे -

\ चहिाकलं

\\ चीहाकलं वेक्वयक निघ्व: साला

ꣿ, ꣿ निफुति तया (थ्व विसर्ग मखु, झासु चिं जक ख:)

०, ● च्वसा दिकूगुया छफुति

ख) बाझासु चिं - थ्व वास्तवय् दु ला मदु धाय् मफु । खँ कथं अर्धविराम थुइकेत पदविराम वा पूर्ण विराम चिनं हे थुइकाच्वंगु दु ।

ग) त्याक्क झासुचिं - थ्व दिका:चिंयात क्वय्विया थीथी कथं छ्यलेगुया: ।

। छत्याक्क (एकदण्ड)

॥ नित्याक्क (द्विदण्ड)

-॥ छगू च्वामु त्याकू, छगू तप्यं त्याक्क

॥ ॥ नित्याक्क निथाय्, दथुइ भचा थाय् त्व:ता

8 ॥ लिफुति चिं व नित्याकू

०॥ छगू फुति नित्याकू व हलन्त चिं (थुकियात म् वा - व)

सिन्हःफुति व त्वाःल्हाःचिं याना: संस्कृत परम्परां म् याना ब्वनेगु चलन दु।

सिलकय् जूसा छत्याक्कं बासिलः (अर्धश्लोक), नित्याक्कं छपु सिलः (पूर्णश्लोक) थुइकी। गुलिं गुलिं चिनाखँय् छत्याक्कं छगू पाद (पादु जःछिसिलः), नित्याक्कं बापु सिलः हामनं छत्यक्कं स्वंगु पाद व नित्याक्कं प्यंगूगु पाद थुइकेकथं नं छ्यलातःगु दु। थथे जुयाः छत्याक्कंयात गुलिसिनं (शाक्य २०३० : ८४) पादविरामे नं धयातःगु दु।

३. <u>तँसा (काकपाद चिं) -</u>

च्वज्याय् छुं खँ त्वफितधाःसा उकियात चिं बियाः खँ ङ्वःया छ्यन (शिर) य् वा पाली (पादय्) तनेगु याइ। अथे तनेत च्वइगु चिं प्रायः क्वःतुतिथें च्वनिगुलिं उकियात काकपाद (क्वःतुति) धाइ। अज्यागु चिं क्वय्विया कथं जुइफु

^ ^̈ x ÷ v ⸝ ɣ ↓

गुलिं गुलिंसिनं थुकियात भिंकाचिं (संशोधन संकत) नं धाइ। थथे चिं तय्धुंका तनीगु खँ च्वः थाय् प्रायः न्हापां १, २, ३, ल्याः च्वयाः खँ च्वइ। थ्व ल्याः छ्यनय् च्वःसा च्वं क्वय् क्वय् १, २, ३, ङ्वः ल्याःल्याइ, पाली च्वःसा क्वं च्वय्च्वय् १, २, ३ ङ्वःल्याख्याइ। गुलिंगुलिं पाण्डुलिपिकारं अपवाद रुपं जवय् वा खवय् किनाराय् नं खँ तनेयः। ल्याः मच्वतधाःसा प्रायः गुथाय् तनेमाःगु खः उथाय्या तप्यंक च्वय् वा क्वय्या किनाराय् च्वयातइ।

४. <u>हिलावला (विपर्यय) चिं</u>

च्वज्याय् खँ च्वचवं वनीबले गुबले गुबले आखः थुखेउखे लाइ। अथे अःखः जुल धकाः तत्काल वा फुक सिधय्का ब्वना स्वय्बले उखेथुखे लाःगु सिइवं उकियात ल्याः १, २ बियाः पाय्छि रुपया संकेत याइ। गथे -

    २ १   २ १
वे ल ता = वेताल,   व भू सु ति = वसुभूति आदि

५. <u>म्हसा (विलोपन) चिं</u>

च्वच्वं वनीबले प्रायः ल्स्यइवले न्हापा वने धुंकुगु खँग्वः खँत्वाः वा खँपु गबले गबलें लिसा कया च्वय् लाइ। गबलें मात्रा छ्ता च्वय्माःथाय् मेता च्वइ। अज्यागु अवस्थाय् अप्पोगु खँ म्हुया छ्वय्माली, तर न्हापा अथे च्वःगु खँ थौकन्हय् थें दथुइ स्वाना चिं तया म्हुइ मखु। उकियात क्वय्विया कथं म्हुइ (हुइ) (विलोपन) याइ - थथे म्हुइगुयात गुलिंसिनं भिंकेज्या (परिमार्जन) याःगु धाइ।द्वंक्व खँ, खँङ्वःया च्वय वा क्वय् चिं तया क्वय्विया कथं म्हुइ -

....	फुति फुति ङ्वः
\`\`\`\`\`\`\`\`\`\`\`\`\`\`\`	चीध्वः ङ्वः
∿∿∿∿∿	थथ्या कवथ्या ङ्वः
XXXXXXXXX	गुणन चिंया ङ्वः
( )	क्वथा चिं

गुलिं गुलिंसिनं द्वंगु खण्डया मसि सालुका विइ। गुलिसिनं अपवाद रुपं मसि हे घोने ध्वःसाला विइ।

६. <u>मात्रा त्वःफ्य(मात्राभल) चिं -</u>

खँ च्वच्वं वनीबले गवलें गवलें आकार च्वय्माःथाय् अकार जक च्वय्लाइ। हाकन मगाःगु मात्रा च्वय्त प्रायः जवय् थाय् नं दइमखु।ङ्वःया अन्त्यय् आखः च्वय् धुंका मात्रा तय्त आखः च्वयत त्वःतूगु थाय सिधयाः किनारां जक ल्यंदइच्वनी। अज्याथाय् नं किनाराखण्डया मात्रा तनाः निश्चित आखः थासं पिने वनं मजिल। थथे खँग्वः दथुइ, ङ्वःया अन्त्यय् न्त्याथाय् नं मात्रा त्वफित धाःसा त्वःफ्यूगु थासय् लाक्क छ्यनय् चवय् कुइँकुइँ नीका चि (,) तइ। थुकिया लिपि ज्ञान मदुपिसं उकियात रेफ ताय्की, गुगु पाय्छि मखु। गथे -

= का

= को

७. <u>सांकेतिक ल्याः</u>

पुलांगु अभिलेखय् गुलिं गुलिं आखः, खँग्वः, खँपु वा धुवायात लिसा याय्त ल्याःग्वलं संकेत याना तइ। गथे -

दि २ = दिदि

श्री २ = श्री श्री (जुजु)

श्री ३ = श्री श्री श्री (द्यः)

गुलिं गुलिं उत्कीर्ण वा लिखत अभिलेखय् फुसं, द्यो, जुजु, मन्त्रीपिनि नां थाय् थासय् च्वयातइ व उकियात थुइकेत क्वय् अभिलेख दुने ल्वःगु थासय् चीहा ध्वः (———) या क्वस्सं ल्याः च्वयाः च्वय् फुसय्या नां सकेत याना तइ। गुलिं अभिलेखय् उगु फुसय् च्वंगु नांया न्हापांगु आखः व ल्याः च्वयो थुइकाच्वनी।

८. <u>थायजायका (स्थानपुरण) चिं</u>

खँग्वःया लिउने आखः च्वय्त थाय् मगात वा छुं कारणं किनारा स्वयां न्ह्यो आखः च्वय्थाय् भचा थाय् खालि जुल धाःसा अज्याथाय् छुं चिं च्वयाः थाय् खालि मयासे जाय्का वइ। गथे -

हेमराज शाक्यं (२०३० - ८४) थुकियात पद सन्धि (खँग्व - स्वापु) चिं धयादीगु दु।

९. <u>विशिष्ट चिं</u>

पुलांगु अभिलेखय् ग्रन्थया नां, अध्यायया नां, देवदेवीया नां, मेगु आखः स्वयां पाक्क खनेदय्केत तथा उकी ध्यान सालेत ह्याउँगु मसिं उकियात हलुकां इलाः विशिष्टता क्यना तइ। थज्यागु प्रायः हरितालभ्वँतय् याना तःगु दइ।

१०. <u>चीहा नं (संक्षिप्त नाम) -</u>

पुलांगु अभिलेखय्, खासयानाः अभिलेख-ग्रन्थय् चीहा नां छ्यलेगु चलन नं आपालं दु। सफूया नां किनारय् चीहाकलं च्वय्गु ला सामान्य जुल। प्याखनय् म्वः (पात्र) तय् नां चीहाकलं चवय्गु नं सामान्य हे खः। तर गुलिखे लिसा कया च्वनेमाःगु खँग्वः नं चीहा नामं च्वय्गु चलन दु। अज्यागु खँग्वःया धल क्वय्बिया कथं बीफु -

प्र. को.	- प्रथम कोण
द्वि. को.	- बितीय कोण
स/सं	- संवत्/संवत्सर
ग्री	- ग्रीष्म (ऋतु)
हे	- हेमन्त (ऋतु)
सु. दि.	- शुद्ध (शुक्ल) दिन
व. दि.	- वहुल दिन

लिधंसा

कंसाकार, शरदवीर	१११४	**मध्यकालया नेपाललिपि प्रवृत्ति - छगू ब्वंज्या : बीरकुशोपाख्यान प्याथंया लिपि - अध्ययन** । नेपालभाषा केन्द्रीय विभागय् न्ह्यथंगु अनुसन्धान - प्रबन्ध ।
तमोट, काशीनाथ	१११८	"प्रताप मल्लं नें. सं ७७४ स च्वकूगु मनुलिपि।" **विश्वभूमि** (विशेष तँसापौ), न्हूदँ क्यंगु लसताय् (कच्छलाथ्व १), पौ ख: ।
	१११२	**प्रचलित नेपाल लिपिया वर्णमाला** । यल : लिपि थपू गुथि ।
	१११२	**प्रचलित नेपाल लिपि वर्णमाला** । यल : लिपि थपू गुथि ।
भट्टराइ, रोहिणीप्रसाद	१०९७	**बृहद् नेपाली व्याकरण** । काठमाडौं: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि. सं. २०३३ पौष ।
राजवंशी, शंकरमान	१०८०	**प्राचीन लिपि विकास** । काठमाडौं : पुरातत्व र संस्कृति विभाग वि. सं. २०१७ आषाढ । **नेपाली लिपिविकास** । काठमाडौ. : कैलाश प्रकाशन, वि . सं. २०३१ आषाढ ।
रेग्मी, दिनेशचन्द्र	११११	**परालेखन परिचय नेपाल** । काठमाडौं : सुशीला रेग्मी, वि.सं. २०४८ असार ।
शर्मा, मोहनराज	११००	"लेखनको दिग्विन्यास" । **वाङ्मय,** १:१ (वि. सं. २०३७ असार) पृ. ६८-६९ ।
शाक्य(वंश), हेमराज	१०७३	**नेपाल लिपि संग्रह** । काठमाडौं : मानदास -सुगतदास ।
	१०९४	नेपाल लिपि-प्रकाश । काठमाडों : ने. रा. प्र. प्र., वि. सं. २०३० चैत ।
स्थापित, ज्वाला	१११८	"नेपाललिपिया स्वंगू शैली - छगू तुलना **नेपालभाषा,** पिथना १, पौ १४-१७ ।
'हृदय', चित्रधर	१०६८	**झीमचा (निगूगु)** । **बनारस : धर्मोदय सभा** ।
Buhler, Georg,	1100	**Indian Paleography** Delhi : Oriental Books Reprint Corporation 1980.